

İŞKODRA VİLAYETİ İLKÖĞRETİM OKULLARININ SAYI VE İSİMLERİNİN TESPİTİ

Araş. Gör. İlkay ERKEN*

ÖZ: Osmanlı Devletinde eğitim alanındaki ıslahatlara özellikle Tanzimat sonrasında hız verilir. Bunda, idarecilerin batı ile mukayese edildiğinde devletin içinde bulunduğu durumu iyileştirmeye yönelik girişimlerinin rolü vardır. Vilayetlerde Osmanlı Devleti'nin kontrolü altındaki ilköğretim okullarının sayı ve niteliğinin artırılması çabası bu girişimlerin başında gelmektedir. Eğitimin ilk kademesi bulunan okullar ise bu girişimlerin sıklıkla görüldüğü yerlerdir. Eğitim alanındaki iyileştirme çabalarının hissedildiği vilayetlerden birisi de İşkodra'dır. Arnavutluk'un engebeli arazisinin yoğun olduğu kuzey kısmını kapsayan İşkodra vilayetinde gayrimüslimlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Üstelik bu coğrafyada Osmanlı vatandaşlarının devam ettiği ecnebi ve gayrimüslim okulları da hayli fazladır. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin İşkodra vilayetinde ilköğretim düzeyindeki okulların sayısını çoğaltmaya dair girişimleri dikkat çeker. Ancak bu süreçte açılan okulların sayıları ile açıldıkları yerlerin tespiti güçtür. Bunun temel nedeni bahsedilen okulların kaynaklarda genellikle isimleriyle birlikte verilmemeleridir. Okulların buldukları yerler sadece idari birim dâhilindeki genel sayılardan ibarettir. Bir diğer husus ise Osmanlı kaynaklarında mevcut ve yeni kurulan okulların sayı, isim ve buldukları yerlerin topluca verilmemesidir. Bu nedenle vilayet dâhilindeki okulların sayı ve mevkilerine dair açıklamalarda kaynakların birlikte değerlendirilmesi ihtiyacı görülmektedir. Bu çalışmada İşkodra vilayetindeki ilk kademe okulların sayı ve isimlerinin tespitine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, İşkodra, Manastır, ilköğretim

---

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ilkay.erken@omu.edu.tr

Gönderim Tarihi: 15.07.2018 Kabul Tarihi: 07.11.2018

Determination of Number and Names of Primary Schools in Province of the Shkodra

ABSTRACT: The reforms in the Ottoman Empire are given speed especially after Tanzimat. This has the role of initiatives aimed at improving the situation the government has in the state when it is compared with the West. In the provinces, efforts to increase the number and quality of primary schools under the control of the Ottoman Empire are one of the first of these initiatives. The schools with the first stage of education are places where these initiatives are frequently seen. Shkodra is one of the provinces where the improvement efforts in the field of education are felt. The density of non-muslims in the province of Shkodra, which covers the northern part of Albania's rugged terrain, is noteworthy. Moreover, the foreign and non-muslim schools where the Ottoman citizens go in this geography are quite numerous. In this respect, the attempts of the Ottoman Empire to increase the number of schools in the primary school level in the province of Shkodra attract attention. However, the number of schools and the places where they are opened in this process are hard to determine. The main reason for this is that they are not usually given in the sources with their names. The places where the schools are located are only the general numbers included in the administrative unit. Another point is that the numbers, names and places of the existing and newly established schools are not collectively given in the Ottoman sources. For this reason, it is necessary to jointly evaluate the resources regarding the explanations on the numbers and positions of schools in the province. In this study, it was tried to determine the number and names of first level schools in Shkodra province.

Keywords: Albania, Shkodra, Manastır, elementary education

Giriş

İşkodra vilayeti 1867-1868 yılında Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında vilayet olarak yerini alır. Arnavutluk'un kuzeyindeki bu vilayetin sınırları güneyde İşkumbi Nehri, kuzeyde Karadağ iledir. Vilayetin Draç ve İşkodra sancaklarına taksim edildiği mülki yapısına kavuştuğu 1876 yılından Osmanlı idaresinin sonlandığı I. Balkan Harbi'ne değin vilayet idaresi sürdürülmüştür. Vilayet merkezi olan İşkodra'nın aynı isimde sancak merkezi de bulunduğu mülki taksimat dâhilindeki diğer sancak merkezi güneydeki Draç'tır. İşkodra sancağı merkez, Tuz, Leş, Akçahisar, Mirdita ve Puka kazalarına, Draç sancağı ise merkez, Tiran, Kavaye ve Şiyak kazalarına taksim edilmiştir. (Erken, 2014: 42-60) Draç sancağının

tamamına yakını müslüman iken İškodra sancağında bu durum farklıdır. İškodra sancağında özellikle dağlık alanlardaki katolik Arnavutların sayısı sancak nüfusunun yarısına yaklaşmaktadır (Erken, 2014, : 98-100).

Nüfus dağılımı ile alakalı olarak vilayet dâhilindeki gayrimüslim ve ecnebi okullarının yoğunlaştığı yerler de İškodra sancağıdır. Ayrıca İškodra sancağındaki nüfus yapısı ve vilayetin konumu sebebi ile yabancı devletlerin bölgeye olan ilgisi sürekliliğini korumuştur. Bu ilginin ekonomik ve siyasi olduğu kadar eğitim faaliyetleri bakımından da sonuçları vardı. Nitekim hem yabancı devletlerin desteği ile açılan gayrimüslim okulları hem de doğrudan tesis edilen ecnebi okulları İškodra'da dikkat çekmektedir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin imparatorluk genelinde tatbik ettiği eğitime dair ıslahatların parçası niteliğindeki girişimler İškodra'da da sıklıkla görülür. Bunlar ilk kademe eğitime öncelik vermek şeklinde kendini gösteren tedbirler olarak karşımıza çıkar.

Tanzimat sonrası eğitimde girilen yeniliklerin başlangıç noktası rüştiyelerdi. Bu nedenle olsa gerek 1869 tarihli maarif nizamnamesinin ilanına kadar imparatorluk genelinde açılan okullar genellikle ortaöğretim seviyesinde olmuştur (Somel, 2010: 27). Devletin okullaşma konusundaki bu teşebbüsünde özellikle yabancı devletlerin tesiri altında kalması muhtemel olan vatandaşlarının eğitim vasıtası ile bilinçlendirilmesi düşüncesi etkiliydi (Fortna, 2005: 92). İškodra'nın bulunduğu konumu ve nüfus yapısı nedeniyle 1869 maarif nizamnamesi ve bilhassa II. Abdülhamit devrinde ilköğretim okullarının yaygınlaştırılması çabaları bununla alakalıdır. Bu şekilde ahali Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerine yönelik olumsuz propagandalara yüz vermeyecek, devlete olan bağlılıklarını koruyacaktı. Ayrıca müslüman Arnavutların da camiler dâhilindeki okullar vasıtasıyla aynı zamanda dini bakımdan da bilgilendirilmeleri mümkün olacaktı. Gerçekten bakıldığında köylerde tesis edilen okulların hemen hepsinin bir cami bünyesinde yer aldığı görülmektedir.

Karahanlılar ve Selçuklular'da görüldüğü (Kazıcı, 2014, : 77) üzere kalsik dönemden itibaren Osmanlı'da da eğitimin ilk basamağı sıbyan mektepleridir (Balcı, 2004: 6). Fakat bu okullar herhangi bir merkezi denetimden uzaktı (Doğan, 1997: 430; Gelişli, 2002: 38). Bu nedenle devletin, vakıf ve medreseler dâhilindeki bu okulları denetim altına almak teşebbüsü ise eğitimdeki ıslahatların temeli olmak niteliğine sahiptir. Böylelikle Tanzimat ile birlikte sıbyan mektepleri eğitimde yapılması planlanan yeniliklerin teme-

linde olur. Ancak bu dönemde girişilen yeniliklere karşı görülen direnç eğitimde de kendisini gösterir ve yapılması düşünülen yenilikler 1863 yılına kadar gerçekleştirilemez (Bilim, 2002: 195, 197). Bundan dolayı Tanzimat aydınları ilk aşamada medreseler gibi vakıflar idaresindeki sıbyanlara da dokunmazlar (Ergin, 1977: 460). Benzer bir sürecin İşkodra için de yaşandığı söylenebilir. Ancak İşkodra'da zaten mevcut okulların sayısındaki azlık durumu biraz daha kolaylaştırmıştır. Böylece medrese ve vakıfların idaresindeki okulların dönüştürülmesi sürecindeki sıkıntıların İşkodra'da yoğun bir şekilde yaşanmadığı söylenebilir. Ancak okul sayısındaki eksiklik beraberinde bir diğer sorunu getirmiştir. Bu ise zaten kısıtlı kaynaklar nedeniyle yenilerinin tesis edilmesinde güçlük çekilen çok sayıda okulun açılması ihtiyacıydı. Üstelik ahalinin katkı ve yükümlülüğü altındaki ilk kademe okullarının İşkodra gibi yerlerde yaygınlaştırılması zordu. Bu zorluğa rağmen İşkodra'daki idarecilerin ve merkezdeki idarecilerin girişimleri ile yapılması düşünülen eğitimdeki ıslahatların hayata geçirilmeye çalışıldığı gözlenir. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki evraklar ve salnameler dâhilinde sayı ve isimleri tespit edilebilen okulların mukayesesi yapılmıştır. Böylece istatistiklerdeki bilgilerin sıhhati tetkik edilirken vilayet genelindeki okulların dağılımı ve sayıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken sıbyan ve ibtidai mektepler ile yeni ve eski usulde eğitim veren mektepler arasındaki ayrıma bu çalışma sınırları içerisinde değinilmeyerek sadece okulların mevcudiyetleri ortaya konulmak istenmiştir.

1. İşkodra'da İlköğretim Okulları ve Buldukları Yerler

İşkodra vilayeti dâhilindeki ilköğretim okullarının isimlerini ve buldukları yerleri gösteren toplu bir liste yoktur. Yıllar içerisinde verilen listelerin ise eksik olduğunu söylemek mümkündür. Haliyle vilayet içerisinde belirli bir yılda kaç ilköğretim okulunun bulunduğunu söylemek güçtür. Bu güçlüğü ana sebebi aynı tarihe ilişkin bilgileri içeren kaynaklarda farklı sayıların bulunmasıdır. Bunun temelinde kaynakların oluşturulma süreçlerindeki farklılıklar yatmaktadır. Ayrıca merkezin vilayet dâhilindeki kazalardan talep ettiği okul sayılarının eksik-fazla gönderilmesinin tetkiki her zaman sağlıklı bir şekilde yapılamamaktadır. Bazen de ilgili idari birimlerden istenilen bilgiler ya verilmemekte ya da zamanında gönderilmemektedir. Böyle olunca ilgili memur bir önceki yıldöneme ait verileri kullanmaktadır. Neticede o sene içerisinde açıldığı maarif nezaretine ait belgelerde ifade edilen okullar ilgili yıldaki maarife ait diğer istatistiklere yansımayaabilmiştir. Ayrıca

istatistiklerde gösterildiği halde eğitime kapalı okulların bulunması da ayrı bir durumdur. Burada ifade edilen nedenlerden dolayı kaynakların birlikte değerlendirilmesi zorunluluğu önem kazanır.

İşkodra vilayetinde şehir ve kasabalardaki okulların dışında dağlık alanlarda-cibal köylerinde de okullar mevcuttur. Bu okulların inşasına vilayet teşkilinden önce daha 1860'lı yıllarda başlanır. Osmanlı Devleti'nde ilköğretimde İstanbul merkezli başlanan yeni usulde okulların açılmasına Rumeli ile devam edilir. Hemen bu esnada 1863 yılında İşkodra'da müslüman ahalinin meskûn olduğu dağlık alanlarda kaç tane mektep inşasının gerektiği araştırılmaya başlanır (Ağanoğlu, Bayram, & Yıldıztaş, 2008: 325-326). Buralarda yapılan eğitim faaliyetlerine dair girişimlerde Cevdet Paşa'nın etkisi vardır. Öyle ki 1865 yılında bu ciballerde açılan 11 okulun dışında 24 tanesinin daha inşa edildiği görülür (BOA. *MVL*. 1016:37; BOA *İ.MVL*. 532:23875). Sıbyan mektebi inşa edilen köylere çok geçmeden öğretmen atamalarının da yapılarak eğitim öğretime başlandığı tespit edilir (BOA. *MVL*. 1036:7). Okulların inşası ardından Haziran 1868'de bu okullara devam eden öğrenci sayısı 1195'i bulur (Cevdet Paşa, 1991: 168, 213-214). Buralarda açılan okulların sayısı dışında tam olarak buldukları köylerin isimlerine dair veri yoktur. Ancak İşkodra vilayetinin Manastır'a sancak olarak bağlanmasından hemen önce sahip olduğu okulların isimleri dolayısı ile buldukları yerler İşkodra eğitim müfettişi Davut Boriçi'nin günlüğünde -kısmen de olsa- yer alır. Boriçi'nin 1870-1877 yıllarına ait notlar içeren günlüğünde (Bardhi, 2009: 90-91) farklı tarihlerde isimleri ifade edilen okulların sayısı 46'yı bulur. Davut Boriçi'nin 9 Ağustos 1874 tarihinde Manastır vilayetine hitaben gönderdiği belgede o tarihe kadar isimlerini verdiği sıbyan mektepleri haricinde 32'sinin daha inşa edildiğini belirtir. Ayrıca daha fazla sıbyan mektebi açabilmek için de İşkodra'nın maarif tahsisatına 2000 kuruş zam ister¹. Talep edilen para ile 11 öğretmenin maaşının ödeneceği belirtilir. Burada isimleri verilen 46 okul ile sonradan açıldığı belirtilen 32 okulun birbirinden farklı olduğuna işaret eden bir bilgi ise yoktur. Ancak sonraki yıllara ait kaynaklardan takip edildiğinde isimleri verilen okullardan büyük kısmının Davut Boriçi'nin günlüğünde bahsedilen 46 okuldaki farklı olduğu görülür. Bu haliyle vilayet dâhilinde 1860-1874 yılları arasında 100'e yakın yeni okulun inşa edildiği söylenebilir. Bu

¹ (Bardhi, 2009)'dan naklen *İşkodra Eğitim Müfettişi Davut Boriçi'nin Günlüğü*, H. 25. Cemazeyilahir 1291/M. 9 Ağustos 1874, s. 34.

okulların yarısından fazlasının dağlık-cibal köylerinde tesis edildiğini söylemek mümkündür.

Boriçi'nin verdiği bilgilerin dışında İşkodra'nın Manastır vilayeti dâhilinde bir sancak olarak bulunduğu 1875 yılında İşkodra merkezde 17, Tiran'da 13, Podgoriçe'de 10, Bar'da sekiz, Puka'da dört, Ülgün'de üç, Akçahisar'da üç ve Leş'te iki olmak üzere 60 mektebe kayıtlardan ulaşılır (Ünlü, 1996: 149). Fakat burada okulların buldukları köy-mahalle ve isimleri belirtilmez. Bu tarihlerde sancak olarak idare edilen İşkodra'nın sınırları ile sonradan yeniden vilayet teşkil edilmesi ile sahip olduğu sınırlar farklıdır. Öyleki 1875 yılında Draç, Şiyak ve Kavaye kazaları bahsedilen kaynaktaki okul sayılarına dâhil değildir (Erken, 2014, : 26). Ayrıca farklı sınırlar dikkate alınmasa dahi İşkodra'daki ilk kademe okul sayısının bundan ibaret olmadığı söylenebilir. Çünkü aynı tarihte İşkodra'da ilk kademe okulların inşasına devam edildiğini gösteren diğer belgeler bulunur². Ayrıca 60 olarak verilen okul sayısına önceki paragrafta ifade edilen dağlık köylerdeki okulların dâhil edilmediğini söylemek gerekir.

İşkodra'nın Manastır vilayetindeki idaresi uzun sürmez. Tekrar vilayete tahvil edilen İşkodra'da yeni okullar açılmaya devam eder³. 1876 yılında Tiran ve Leş kazaları dâhilinde bulunan ancak isimleri verilmeyen 14 köy ahalisinden köylerindeki okullara öğretmen atanmasını içeren bir talep yapılır. Bu talepten anlaşıldığı kadarıyla Tiran ve Leş'e bağlı köylerde 1876 tarihi itibarıyla eğitime hazır 14 civarında yeni okul bulunmaktadır (BOA. MF.MKT. 41:69). Tiran ve Leş kazalarında 1875 tarihindeki okul sayısının toplamı 15 olarak verilmişti. 1876 tarihinde bahsedilen 14 okul ise bunların haricindedir. Ancak binalarının mevcut olduğu anlaşılan bu okullardan hangilerine daha sonradan öğretmen atandığı ve eğitime başlanıp başlanılmadığı meçhuldür.

1876 yılında vilayet dâhilinde açılmış ve öğretmenleri talep edilen bu okulların yanı sıra İşkodra vilayeti eğitim müfettişi tarafından⁴ vilayette inşa edilecek 40 okuldan bahsedilir. Bunun üzerine maarif nezareti yapılması planlanan okulların nerelerde

² İşkodra'ya bağlı "Buşat" köyünde 1875'te bir sıbyan mektebi açılır. (BOA. MF.MKT. 31:115)

³ "Barbölüş" köyünde açılan sıbyan mektebi muallimliğine Tiranlı Mustafa Efendi tayin edilir. (BOA. MF.MKT. 39:74)

⁴ Davut Boriçi'nin bahsedilen müfettiş olması muhtemeldir. (Bardhi, 2009: 47-48)

yapılacağını ve öğretmenlerinin isimlerinin bildirilmesini ister. Nezaretin bu isteğinin gerekçesini ise yakın zamanlarda İşkodra'da zaten birçok okulun açılması oluşturur (BOA. *MF.MKT.* 41:69). Maarif nezareti bu sebeple gerçekten ihtiyacın olduğu yerlere yeni okulların açılması için hassasiyet gösterir. Bahsedilen 40 okulun İşkodra vilayetinin merkezi ile Tiran, Leş, Akçahisar, Kavaye ve Podgoriçe kazalarının bazı köylerinde açılacağı bilgisi verilir. Maarif nezareti ise okulların hangi köylerde açılacağını ve kimlerin öğretmen atanacağı ile ilgili pusulanın kendisine ulaştığını ifade eder⁵. Ancak istenilen paranın öğretmenlere verilmesi planlanan maaşa bölünmesi ile okul sayısının aslında 43 olduğu gösterilir (BOA. *MF.MKT.* 46:123). Maarif nezareti vasıtasıyla şûrâ-yı devlet'e havale edilen durum burada görüşülür. 43 okulun nerede açılacağını ve buralara atanacak öğretmenlerin kimler olduğunun görülmesi üzerine Arnavutluk genelinde açılacak okulların önemine bir kere daha vurgu yapılır. Buradaki okulların halkın dini vecibelerini yerine getirmelerine yardımcı olacağı gibi devletin resmi dilini öğrenmeleri bakımından da önemine işaret edilir. Bu sebeple İşkodra gibi önemli yerlerde okul sayısının artırılması gereğine bilhassa dikkat çekilir. Ardından vilayetten gönderilen pusuladaki okulların biran evvel açılmasının gerektiği ifade edilir (BOA. *İ.ŞD.* 34:1716). İşkodra vilayetinin biran önce açılacak okullarla ilgili yapacağı işlemleri düzenli bir şekilde maarif nezaretine bildirmesi gerektiği de ayrıca hatırlatılır (BOA. *MF.MKT.* 50:137). Nitekim 1878-1879 yıllarına ait bilgileri içeren devlet salnamelerinde İşkodra Vilayeti'nde toplam 170 sıbyan bulunduğu belirtilir. Okulların isimlerinden ve buldukları yerlerden ise bahsedilmez (*DS.* H. 1296: 156; *DS.* H. 1297: 205). Buradan hareketle açılması düşünülen ve merkez idarece de gerekliliği beyan edilen okulların açılarak istatistiklerde yer aldığı söylenebilir.

Yerleşim yerlerindeki okullarla ilgili daha detaylı bilgilere vilayet ve maarif salnamelerinden ulaşmaktayız. Bu kaynaklarda vilayet sınırlarında meydana gelen değişikliklerle birlikte okullarla alakalı veriler de güncellenir. 1878-1880 yılları arasından Bar, Podgoriçe ve Ülgün kazaları Karadağ'a terk edilir. Bu şekilde vilayet dâhilindeki 21 okul sınır dışında kalır (Erken, 2014: 35, 37-38). İlk olarak 1881 yılı verilerini yansıtan vilayet salnamesine göre Akçahisar Kazası'nda dört, Leş kazasında bir olmak üzere toplam

⁵ Pusulanın nezarete 28 Ocak 1877 tarihli ve 104 numaralı evrak ile ulaştığı sonraki yazışmalarda nezaretçe belirtilir. Ancak burada da okulların buldukları köyler ve isimleriyle ilgili bilgi verilmez. (BOA. *MF.MKT.* 50:137)

beş sıbyan mektebi vardır. İşkodra sancağının merkezi ile diğer idari birimlerindeki okullarla ilgili bilgiler ise bu kaynakta verilmez. Sayıları verilen okullardan “*Kurbin, Neftiye, Sahra-yı Akçahisar, Herak*” isimli Akçahisar’da bulunurken Leş kazası merkezinde de beşincisi yer alır (İVS. H.1299: 55). Aynı salnamede Draç Sancağı’nda biri kız mektebi olan dört, Kavaye’de bir⁷, Tiran’da 13⁸, Peklin’de dört⁹, Şiyak’ta beş¹⁰ olmak üzere toplam 27 okul bulunur. Neticede İşkodra vilayetindeki ilköğretim okullarının sayısı 1881 yılında 32’dir. Burada istatistiklere yansımayan veriler bulunmaktadır. İşkodra merkez sancağı ve ona bağlı dağlık kesimleri içeren Mirdita, Puka ve Tuz kazalarıyla ilgili bilgiler burada yer bulmamıştır. Nitekim 1875 tarihinde İşkodra sancağı dâhilindeki okulların bilgisi verilmişti. 1881 yılı verilerinde ise sadece Akçahisar ve Leş kazalarına ait okulların bilgisi bulunur. Bunun nedeni bu salnamede bahsedilen okulların yeni açılmış olmaları olabilir. Ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 1875 tarihinden sonra İşkodra’da açılan okulların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1881’de İşkodra sancağı dâhilinde Akçahisar ve Leş dışındaki kazaların okul sayısının verilmemesinde diğer kazalardan istenilen bilgilerin bir nedenle gönderilmemesinin etkili olduğu düşünülebilir.

İlk vilayet salnamesindeki bilgilerin hemen ardından 1882 tarihinde Şiyak’a bağlı “*Radde, Kumrasi ve Mansi*” köylerindeki okullar ile ilgili öğretmen talebi belirtilir. Ancak üç köyde ayrı ayrı okul yapılmaması muhtemeldir. Çünkü üç köy için atanması talep edilen öğretmen sayısı sadece birdir. Bahsedilen mekteplerden “*Radde’nin*” 1878/1879 tarihinde açıldığı kaydı (MS. H. 1321: 321-322.) bulunsa da öğretmen ataması ile ilgili işlemin beş yıl kadar sürdüğü görülür. Bundan dolayı bahsedilen okula diğer iki köy ahalisinin çocuklarının da gideceği düşünülebilir. Çünkü son-

⁶ “*Herak*” sıbyan mektebi muallimliğine 1894 yılında Ali Efendi tayin edilir. (BOA. MF.MKT. 204:9)

⁷ Draç’ta “*Draç Atik Camii, Eski Camii, Kabalı ve İnas*” okulları ile Kavaye’de “*Galuş Efendinin Mektebi*” isimleri geçmektedir. (İVS. H. 1299, s. 7.)

⁸ “*Çarşıda Beşir Ağa, Çarşıda Hüseyin Umur Mektebi, Debbağhane, Keza Zaim, Milet, Techiziye, Petrile, Lamdoğul Mescid-i Şerif Civarında, Tunuş, Şeyh Zale, Metfir, Kula, Farke*” isimli mektepler civar köylerde yer almaktaydı. (İVS. H. 1299, s. 7-8.)

⁹ “*Kasaba Merkez Camii Şerif’te, Pazar, Kasaba’da ve İnderun nahiyesine bağlı Keçukan*” köyünde bulunuyorlardı. (İVS. H. 1299, s. 8.)

¹⁰ “*Kasaba merkezinde, Rejpişka*”, İşim nahiyesi merkezinde, İşim nahiyesinin “*Şitak*” köyünde ve Prez nahiyesinde konumlanmışlardır. (İVS. H. 1299, s. 8.)

raki yıllarda sadece “*Radde*” mektebiyle ilgili bilgilere yer verilmektedir (*BOA.MF.MKT. 74:9*).

2. İşkodra’da Okul Sayısını Arttırma Girişimleri

1880 yılı ardından Osmanlı Devleti’nin toprakaları dâhilinde okul sayısında artış yaşanır. Bunlar bilhassa Islahat Fermanı ve Kanuni Esasi vasıtasıyla yabancılara ve gayrimüslim cemaatlere eğitim bakımından tanınan haklar sebebiyledir. Yabancıların ve cemaatlerin okul açmasında yaşanan kolaylıklar ile bu okulların sayıları ve zamanla nitelikleri de artar. Devlet sayı ve nitelikleri bakımından bu okullarla rekabet etmek ihtiyacını iyice hisseder (Tekeli & İlkin, 1994: 123). Bu sebeple 1880 sonrası taşrada okulların sayısında yaşanan artışta cemaatlere ve yabancılara ait okulların etkisi olmuştur denilebilir. Çünkü bu okullar vasıtasıyla yapılan misyonerlik faaliyetlerinin önlenmesinde en etkili yol bunlarla mücadele edebilecek seviyede kaliteli devlet okullarının sayısının taşralarda arttırılmasıydı. Bu yıllarda taşrada ve haliyle İşkodra’da okul sayısındaki artışta etkili olan diğer bir unsur ise vilayet maarif meclisi ile sancak ve kazalardaki maarif komisyonlarının teşkilidir. 1869 maarif nizamnamesinde tanımlanan maarif meclisleri eğitimin taşradaki örgütlenmesi ile alakalıydı. Bu meclisler vasıtası ile yerel eşraf eğitim giderlerinin elde edilmesine ve vilayet genelinde yeni okulların açılmasına ön ayak olacaktı (Somel, 2010: 254-255). İşte bu meclislerin teşkili ile birlikte genel olarak taşradaki okul sayısında hızlı bir artış yaşanır.

Şimdiye kadar farklı tarihli kaynaklarda gösterilen okulların genellikle şehir-kasaba merkezleri ile bunların çevresindeki köylerde bulunduğunu görmekteyiz. Genelde dağlık arazilerde farklı bayraklara bölünmüş ciballerdeki okullardan bahsedilmemiş sadece sayıları zikredilmiştir. Ancak 1890 tarihinde bu ciballerden birisi olan “*Eşkaril’deki*” okulla ilgili bilgiler vardır¹¹. Buradaki öğretmenin istifa etmesi üzerine yenisinin atanması gereği nezarete bildirilir. Ardından vilayet tarafından önerilen kişinin atamasının yerinde bulunarak gerekli kayıtlar da gerçekleştirilir (*BOA. MF.MKT. 121:99*).

1892 tarihinde kaynaklarda sıbyan ifadesi kullanılmamaktadır. Salnamede İşkodra merkezindeki okulların gösterildiği kısımda

¹¹ Bu cibalin 1894 verilerine göre nüfusu 2178 olup bunun 330’u müslümandır. (Erken, 2014, s. 96) 1900 yılında aynı okulun öğretmeni istifa etmiş yerine bir diğeri tayin edilmiştir. (*BOA. MF. MKT. 523:47*)

ibtidai ismiyle toplam 439 öğrencinin bulunduğu “*Fuşçela ve Rûskebir*” okulları yer alır (*İVS. H. 1310: 26*). Bunlardan Rûskebir’in burada görevli öğretmenin görevden alınmasıyla ilgili işlem- den sebeple 1880-1881 eğitim öğretim yılı itibariyle açıldığı söylenebilir ki bu nedenle 1881 tarihli vilayet salnamesinde gösterilmemiştir (*BOA. MF.MKT. 68:40*). 1892 yılında vilayet merkezindeki okulların ve öğretmenlerin isimleri ile talebe sayıları verilmeyerek sadece 17 müslüman, bir Rum ve beş katolik okulunun bulunduğu ifade edilir. Böylece ilk defa vilayet dâhilinde gayrimüslimlere ait ilköğretim kurumundan bahsedilir. Ardından müslümanlara ait okulların 17 sayısına ilaveten vilayet genelinde 110 okulun daha yapılmaya başlandığı kaydı düşülür. Önce sadece iki ibtidaiyeye ait bilgiler verilmişken sonradan 17 İslam ve altı gayrimüslim okulunun belirtilmesi çelişkili gibidir. Başlangıçta sayılan okulların yeni açılmaları sebebiyle diğerlerinden ayrı olarak gösterildikleri akla gelmektedir. Çünkü 1875 tarihinde İşkodra merkezindeki okul sayısı yine 17 olarak verilmişti. Buradan vilayet merkezinde bu tarihten itibaren iki yeni okulun açıldığı düşünülebilir. Ayrıca ikisi ibtidai ve altısı gayrimüslimlere ait olmak üzere toplam 25 okulun şehir merkezinde bulunduğu belirtilebilir. Nitekim merkez kazaya bağlı köyler ve nahiyelerle birlikte bu sayının artması muhtemeldir. Aynı kaynakta Tuz ve Leş kazalarındaki okullarla ilgili herhangi bir veriye rastlanmaz. Bu esnada bahsedilen kazalarda yeni okul açılmadığı akla gelebilir. Ancak Leş’te şimdiye kadar gösterilen üç okulun yanı sıra yenilerinin inşasına başlandığı da açıklanmıştı. Ayrıca Akçahisar kazasında dört ibtidai olduğu yeniden belirtilir (*İVS. H.1310: 63, 79-87, 91*). Puka Kazası’nı teşkil eden “*Kabaş, Akbale, Kert, Puka, Berişa ve Karacadağ*” isimli toplam 51 köyden oluşan bayraklarda dört okul bulunmaktadır. Puka kazası gibi vilayetin dağlık kısımlarındaki Mirdita kazasında ise herhangi bir okula işaret edilmez (*İVS. H.1310: 94-99*). Ancak 1892 yılında Mirdita ile birlikte İşkodra, Leş ve Tuz kazalarındaki dağlık alanlarda ahalisi fakir olan on köye okul ile birlikte mescid yapılması girişimi vardır. Buralarda okullar açılmasında katolik papazların yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin etkisi vardır. Osmanlı Devleti ahalinin misyonerlik faaliyetlerine kanmamasını istiyor ve bunun için eğitimin faydalı olacağını düşünüyordu (*BOA. MF.MKT. 1:3; BOA. BEO. 48:3556*). Bunun üzerine bahsedilen bölgede okulların inşasına başlanması girişimlerine hız verilir. Hatta açılması düşünülen okul sayısı yanlışlıkla 23 olarak ifade edilir. Bu ise bir süre karışıklığa neden olsa

da durum açıklığa kavuşturulur (*BOA. MF.MKT. 153:8; BOA. MF.MKT. 189:32*).

Draç sancağına¹² ait istatistiklerde 1892 yılında bir ibtidai, bir kız mektebi, bir sıbyan mektebi ile iki Rum ve bir katolik toplam altı okul bulunmaktadır. İbtidai mektebinin İşkodra sancağında olduğu gibi diğerlerinden ayrı olarak verilmesine burada da rastlanır. Ayrıca ibtidai ile sıbyan lafzının özellikle ayrı ayrı belirtilmesi ibtidainin yeni açıldığını veya burada yeni usulde eğitimin verildiğinin vurgulanmak amacı ile tercih edilmiş olabilir. Tiran kazasında müslüman ahaliye ait 13 okul sayısında 1881 tarihinden itibaren bir değişiklik yaşanmaz. Fakat bu sefer aynı mekteplerin hepsi ibtidai olarak anılır. Bu ise bahsedilen okulların yeni usulde eğitim verecek şekilde ıslah edildiklerine işaret eder. Kaza genelinde ayrıca bir katolik ve bir Rum Okulu bulunur. Kavaye’de ise on ibtidai ile bir Rum Okulu ifade edilir. Draç sancağı dâhilindeki Şiyak kazasında ise müslüman ahaliye ait 9 okulun yer aldığı belirtilir (*İVS. H. 1310: 105, 110, 119, 125, 128*).

İlk vilayet salnamesinde vilayet genelindeki müslümanlara ve gayrimüslimlere ait ilköğretim okulu sayısı 32’dir. Aradan geçen on yılı aşkın sürede ise vilayet dâhilindeki ilköğretim kurumlarının sayısı yine vilayet salnamesine göre 74’e çıkar. Fakat bu sefer de ifade edilen sayının mevcut okulları tam olarak yansıtmadığını söylemek gerekir. Örneğin 1881 ve 1892 tarihli vilayet salnamelelerinin her ikisinde de Akçahisar’daki okul sayısı dört olarak verilir. Ancak bu dört okul içerisinde sayılanlara “*Kurbin, Ranye ve Ode*” isimli ciballerdeki okulları ayrıca eklememiz gerekir¹³. “*Ranye ve Ode*” ciballerindeki okullar ile ismi daha önce de belirtilen “*Kurbin’de*” inşa edilmiş okulların ihtiyaçlarının merkezden talep edilmesine dair 1893 tarihli belge vardır. Bu belgede “*Kurbin, Ranye ve Ode*” dâhilindeki köylerde inşa edilen okullarda okutulmak üzere 400 elifba, 250 ilmihal cüzleriyle 50 adet Kuran-ı Kerim talep edilir. Talebin maarif nezaretince değerlendirildiği ve eldeki imkânlar neticesinde bunların yarısının gönderildiği belirtilir (*BOA. MF.MKT. 180:143*). İstenilen 400 elifba bize okul sayısına dair fikir yürütmemize yardımcı olur. Şehir-kasaba merkezlerindeki nüfus yoğunluğundan dolayı okullarda kimi zaman 200’ü aşan

¹² Bu tarihte vilayet sınırlarında olmayan *Peklin* kazası göz önünde bulundurulmalıdır. 4 okul bu şekilde vilayet dışında kalır. (Erken, 2014: 41)

¹³ “*Kurbin*” 1894’te nahiye merkezi yapılmış bir köydür. Nüfusunun 1/4’ü müslümandır. (Erken, 2014: 96)

öğrenci mevcudlarını görmekteyiz. Ancak durum kırsaldaki okullarda farklıdır. Buralardaki öğrenci mevcudu 40'a hatta 20'ye kadar düşmektedir. Buradan hareketle istenilen elifba sayısı üzerinden hareketle sayılan 3 cibalde bulunan ve isimleri verilmeyen köylerde inşa edilmiş sekiz kadar okul bulunduğu ileri sürülebilir. Bu şekilde merkez, Tuz, Leş, Puka, Mirdita kazaları dâhilindeki dağlık köylerde tesis edilen köylerin tam sayısının ilavesiyle vilayetteki toplam okul sayısına ulaşmak mümkün olacaktır. Ancak buna bir bütün olarak imkân veren verilerden yoksunuz.

1894 tarihinde İşkodra şehir merkezindeki iki ibtidai değişmeden korunur¹⁴. Sancak genelinde merkezdeki iki ibtidai ile birlikte 1892 tarihinde belirtilen okullarda da bir değişiklik yoktur. Mevcut okulların yanı sıra yeniden yapılması planlanan ve müslümanlara ait mektep sayısı ise bu sefer 115 olarak belirtilir¹⁵. İşkodra'ya tabi olan ve özel bir statüyle yönetilen nahiyelerde ise 12 okulun mevcudiyeti belirtilir. Yine bu nahiyelere benzer şekilde idare edilen ve toplam 10 cibalden oluşan Malisya bölgesinde ise müslümanlara ait 11 okuldan bahsedilir¹⁶. Tuz kazasında dört okul bulunduğu dair kayıt ilk defa burada yer alır. Bu okullardan birinin merkezde yer aldığı söylenebilir. Merkezdeki kale askerleri ve orada yaşayanların kullandığı mescidin tamiratı nedeniyle yerinin değiştirilmesine karar verilen sıbyan mektebi zikredilir (*BOA. MF.MKT.* 274:61). Leş kazasında biri gayrimüslimlere ait toplam üç okulun bulunduğu bilgisi de burada ilk defa verilir. Ancak Leş kazasının Leş Malisyası ve Zadrime nahiyelerindeki okullardan bahsedilmez. İşkodra sancağının diğer bir kazası olan Akçahisar'da dört ibtidai sayısı değişmez. Akçahisar'ın Kışla nahiyesinde ise herhangi bir okul belirtilmez. Puka'daki dört okul ve Mirdita kazasına dair bilgiler 1892 yılına göre değişiklik içermez (*İVS.* H. 1312: 99-100, 103-104).

¹⁴ Öğrenci sayıları bakımından ise "Fuşçela" iptidaisindeki öğrenci sayısı 79'dan 120'ye yükselir. "Rüskebir" ibtidaisinde 1892'da kız erkek ayrımı yapılmadan belirtilen sayının değişmediğini 177 erkek ve 75 kız öğrenciden anlıyoruz. (*İVS.* H. 1312, s. 26)

¹⁵ 110 ve 115 sayılarının yazımında baskı hatası olması muhtemeldir. (*İVS.* H. 1312, s. 68.)

¹⁶ Bahsedilen mıntıklar klasik birer nahije olmayıp nahije müdürüne denk birer bölükbaşı vasıtasıyla idare edilen birimlerdir. Cibal sisteminin bir parçası olmalarının bunda etkisi vardı. (Erken, 2014, s. 60-71, 77, 97) "Buyana Kenarı, Dağ Kenarı, Drin Kenarı ve Karaniye" bahsedilen nahiyelerdir. (*İVS.* H. 1312, s. 70-71, 73.) Ciballerdeki 11 okul için bk. (*İVS.* H.1310, s. 68)

1894 yılında Draç sancağı merkezindeki okulların sayı ve dağılımı da 1892 yılı ile aynıdır. Ancak sancak merkezinde Ulahlara ait bir okulun inşasının bittiği halde açılmadığı, açılması için gerekli ruhsatın alınmasına dair talepler mevcuttur. Buradan sancak dâhilinde 1894 yılı içerisinde okulların inşasına devam edildiği görülür (*BOA. DH.MKT.* 309:65). Tiran kazasındaki ibtidailerin sayısı ise bu yıl 13 değil 12'dir. Ancak bu defa okulların ve hocalarının isimleri ayrıca belirtilir. Hatta okullardan birisinin kızlara mahsus olduğu kaydı da düşülür. Kaza genelindeki okulların sayısı biri Rum biri katolik mektebinin dâhil edilmesiyle 27'ye ulaşır. Kavaye ve Şiyak kazalarındaki okullarda ise bir değişiklik gözlenmez (*İVS.* H. 1312: 110, 115, 121, 124, 130, 133). Sancak dâhilinde olduğu belirtilen bu okulların yanı sıra 1894'te Draçta dört, Kavaye'de 14, Şiyak'ta üçü tamir edilmek üzere 10, Tiranda 18 yeni okulun inşa edileceğinin ahali tarafından taahhüt edildiği belirtilir¹⁷. Bunlardan 19 tanesinin yani inşaatı ve tamiratı tamamlananların açılışlarının da yapıldığı anlaşılır. Ancak 19 okulun bahsedilen kazalara dair dağılımları verilmez. Bu okulların buldukları yerlerde aynı zamanda imamlık yapacak olan öğretmenler maarif komisyonunca gerçekleştirilen imtihanlarla atanır ki bu da bizlere bahsedilen okulların köylerde tesis edildiğini düşündürür (Ağanoğlu, Bayram, & Yıldıztaş, 2008: 329). Böylece 1894 yılı itibariyle vilayet dâhilindeki ilköğretim kurumlarının toplamı 120'ye ulaşır. Yukarıda ifade edilen 19 okulu da buna eklediğimizde sayı daha da artar. Lakin bu sayı içerisinde bu yılki salnamede belirtilen bazı ciballer dışındaki cibal okulları yine bulunmaz. Haliyle 1894 yılı içinde vilayet genelindeki okul sayısının dağlık köylerdeki okulların da dâhil edilmesiyle 140'ın üzerinde olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki verilerin ardından henüz bir yıl geçmeden Tiran'da açılan okullarla ilgili bilgiler dikkat çeker. Tiran kazası genelinde iki gayrimüslim mektebi dâhil edildiğinde 27 okulun bulunduğu ifade edilmişti. 1895 tarihinde ise kaza genelinde yeni okulların inşasına başlandığı gibi bazı köylerdeki okulların da tamiratına girişilir. 12 yeni okul yapılırken altı tanesi de tamir edile-

¹⁷ Halk tarafından yapılacağı belirtilen okulların sayısı 1877 yılında yapılmasına izin verilen 43 okula yakındır. Bahsedilen okulların aynı olduğu bu benzerlik sebebiyle akla gelir. Ancak 1877 yılında yapılması planlananların İşkodra merkez, Akçahisar, Podgoriçe ve Leş kazalarını içermesi bakımından kapsadığı alan farklıdır. Üstelik 1877 yılındaki okulların masrafları hazineden karşılanmıştı. Buradakilerin inşası ise halk tarafından taahhüt edilmiştir.

rek resmi açılışları yapılır. Altı okulun şimdiye kadarki kaynaklarda ifade edildiğini varsaysak bile Tiran kazasında 1895 tarihi itibarıyla 12 yeni ibtidainin açıldığını söyleyebiliriz. Açılışları yapılan okulların hangi köylerde buldukları, atanan öğretmenlerin nasıl tedarik edildikleri, maaşlarının nasıl ödendiği, okullara kaç öğrencinin devam ettiği, bu okulların ne kadarının kızlara mahsus olduğu, yapılan eğitimin yeni usule uygun olup olmadığı sorularını maarif nezareti tarafından vilayete yöneltilmiş ancak bu sorulara vilayetçe bir cevap verilmemiştir (*BOA. MF.MKT. 263:57*). 1895’de açıldığı belirtilen okulların aslında 1894 yılında ahalî tarafından yapılacağı taahhüt edilen okullardan Tiran kazası hesabına düşenler olduğu görülür. İki işlem birlikte değerlendirildiğinde ise Tiran kazasında 1895 eğitim öğretim yılı itibarıyla şehir merkezi ve civar köylerindeki okul sayısı iki gayrimüslim mektebi de dâhil olmak üzere 40’ın üzerindedir. Öyle ki 1876 yılında Tiran ve Leş’te 14 köye yapılacak okullar ile 1877 yılında vilayetin özellikle İşkodra sancağı dâhilinde ve ayrıca Tiran ile Kavaye’de yapılması planlanan 43 okuldan kaç tanesinin Tiran dâhilinde açıldığı takip edilememektedir. Bahsedilen okulların da hesaba katılması ile kaza dâhilindeki mevcut okul sayısının daha da artması muhtemeldir. Buradan hareketle Tiran kazasındaki 101 köyün büyük kısmında ilk kademe okulunun olduğu iddia edilebilir (Erken, 2014: 31).

Maarif Nezareti tarafından yayınlanan ve 1894-1895 eğitim öğretim yılı bilgilerini içeren istatistikte vilayetteki okullara dair bilgilere rastlarız. Bahsedilen istatistikte İşkodra genelindeki okul sayısı 101’dir. Bu okullardan 62 tanesi İşkodra, 13 tanesi Draç sancağında usulde ve 10 okul İşkodra, 16 okul da Draç sancağında yeni usulde eğitim vermektedir. Ayrıca bahsedilen okullardan İşkodra sancağındakilerin 24’ü, Draç sancağındakilerin 20’si II. Abdülhamit’in tahta çıkması ardından açılmıştır (Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi, t.y.: 46). Aşağıda tabloda da gösterildiği şekilde vilayet genelindeki okul sayısı şimdiye kadar sayılanlardan azdır. 1895 yılı öncesi verileri dikkate aldığımızda da bu durum değişmemektedir. Tabloda ifade edilen okullar 1881 ve 1892 tarihli istatistiklerdeki sayıların biraz üzerindedir. Ancak tabloda sadece ilgili dönemde maarif nezareti tarafından inşa edilen okullara yer verilirken daha evvel açılanlar hesaplamaya dâhil edilmemiş olabilir. Ayrıca dağlık bölgelerde 1860’lar ve ardından açılan 60’ın üzerindeki okulun da bu tabloya dâhil edilmediği görülür. Yine gayrimüslimlere ait ilköğretim okullarının da burada ifade edilmediği düşünülebilir. Diğer taraftan vilayet genelinde

1875-1895 yılları arasında farklı kazalarda farklı sayılarda açılması planlandığı belgeler vasıtası ile tespit edilen toplam 113 okul vardır. Üstelik bu okullar içerisinde 80 kadarının açıldığı da belgelerden takip edilmektedir. Ancak bu okulların istatistiklere ilgili yıllardan sonra da yansımadağı anlaşılmaktadır

Tablo1 1894-1895 Eğitim Öğretim Yılı Verilerine Göre İşkodra'da İlköğretim:

Sancak	Eski Usul	Yeni Usul	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	II. Abdülhamit'in Cülusu Ardından Açılanlar
İşkodra	62	10	72	1365	482	1847	24
Draç	13	16	29	1054	418	1472	20
Toplam	75	26	101	2419	900	3319	44

1897 yılında İşkodra'daki “*Fuşçela ve Ruskebir*” ibtidaiileri yine gösterilir. Merkezdeki diğer okulların sayı ve dağılımları ile vilayet genelinde yapımına başlanan 115 adet okulla ilgili bilgiler tekrarlanır. Erkek öğrencilere mahsus olması muhtemel “*Fuşçela*” ibtidaisinde 130 erkek öğrenci vardır. “*Ruskebir'de*” ise 200 erkek ve 100 kız öğrenci bulunur. (*İVS*. H. 1315: 57,91). İşkodra merkezinde ve merkeze bağlı nahiye biçiminde idare edilen köylerde, Malısa bölgesinde, Tuz, Leş, Akçahisar, Puka ve Mirdita kazalarındaki mekteplerin sayısı 1894 verileriyle aynıdır (*İVS*. H. 1315: 93-94, 96, 109, 113-115, 121-122, 124-125). Anlaşıldığı kadarıyla sancak dâhilindeki okullar yine 1876 ve sonraki yıllarda belgelerden takip edilen okullara dikkat edilmeden belirtilir. Aynı şekilde Draç sancağı merkezinde ve Tiran kazasındaki bilgiler de değişmez. Kavaye'deki ibtidai mektebinin iki öğretmeninin yanında bir de kız öğrenciler için öğretmen sayılır. Kaza genelindeki okulların sayısında ise değişiklik yoktur. Şiyak kaza merkezi bilgilerine sadece yeni açılan bir ibtidai eklenir (*İVS*. H. 1315: 133, 141, 148-149, 153, 157, 159, 162).

1897 yılında Puka kazasına dair bilgilerin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılan işlemler yapılır. Puka kazasını oluşturan altı bayrak ve her bayrak dâhilinde çeşitli sayıda köy vardır (Erken, 2014: 52). Bu köylerden sadece dördüne ait okul bilgisi şimdiye kadarki kaynaklarda verilir. Ancak bu yıl kaza dâhilindeki “*Rape, Kabaş, Miçoy, Kert, Kalımaş, Meğole, Nikay ve Şika*” köylerindeki okullara öğretmen talep edilir. Önceki yıllarda sayılan dört okulun “*Akbale, Kert, Puka, Karacadağ*” bayraklarındaki okullar olduğu bilgisiyle beraber değerlendirildiğinde yedi yeni okulun Puka kazasına eklenmesi gereği ortaya çıkar (BOA. *MF.MKT.* 362:26). Bu

şekilde Puka kazası dâhilinde 1897 itibarıyla en azından 11 okul olduğu söylenebilir. Ancak bu okullardan hangilerinde eğitime hemen başladığını söylemek zordur. Nitekim okulların açıldığından bahseden 1897 tarihli belgede “*Meğole*” köyündeki okul mevcuttur. Lakin bu bilgiye rağmen “*Meğole*” köyü ibtidaisine 1901 yılında öğretmen atandığı ve hatta bunun 1902’yi bulduğu görülmektedir (BOA. *MF.MKT.607:10*).

1898 yılı verilerine göre vilayet merkezi ve kazalarındaki okulların sayısı vilayet salnamesinde aynıdır (*İVS. H. 1316: 63, 81-89, 94, 103, 106, 110, 143-144, 146-148, 150-152.*). Ancak aynı tarihte İşkodra kasabasında ve İşkodra Kalesi tarafından Buyana Köprüsü vasıtasıyla karşıya geçildiğinde İşkodra Gölü kenarında bulunan Şiroke köyünde yeni bir okul tespit edilir. Buna göre ahali tarafından yaptırılan cami ile iptidai için imam ve öğretmen istenir. 1898 yılında tamamlandığı anlaşılan okulun öğretmen maaşının ahali tarafından karşılanmadığı gerekçesi ile maarif bütçesinden yardım ile öğretmen tayini istenir. Hatta buradaki müslüman ahalinin büyük kısmının muhacir ve fakir olmasının yanı sıra hristiyan ahaliye karşılık dinlerinin gereğini yerine getirmeleri ve çocuklarının eğitimi için de durumun önemine vurgu yapılır. Nitekim gerekli işlemler ardından öğretmen maaşının merkez idare tarafından ödenmesine karar verilir. Bahsedilen okula kimin ve hangi tarihte tayin edildiği kaydı düşülmediğinden bu ibtidainin eğitime başladığı yıl belirsizdir. Ancak maliye tarafından ödenecek maaşa ilişkin kayıtlar ile atamanın çok sürmediği ihtimal dâhilindedir (BOA. *MF.MKT. 488:31*).

İşkodra vilayetindeki okulların sayılarının arttırılması girişimleri yıllar içersinde devam eder. Bunun için bâb-ı alî tarafından İşkodra’nın da içinde bulunduğu yerlere maarif nezareti tarafından tayin edilen ve ulema arasından seçilen kişiler yeni okulların açılması için halkı ikna etmek üzere yollanır. Halkın dini duyguları gönderilen kişiler vasıtasıyla harekete geçirilmek, bu sayede hem yeni okullar açmak hem de halkın devlete olan sadakati sürdürülmek istenir (Somel, 2010: 267). Böylece özellikle maarif nezareti tarafından açılan ve yeni usulde eğitim veren okullara karşı ahalinin ilgisizliği aşılmaya çalışılır.

Vilayette okulların sayılarının arttırılmasına yönelik girişimlerin yanında hali hazırda bulunan medreseler hakkında bilgilere de ulaşılır. İşkodra’da bulunan ve klasik Osmanlı eğitiminin bir parçası olan medreseler 1898’de yayınlanan ilk maarif salnamesinde detaylı bir şekilde verilir. Vilayet salnamelerinde sadece sayıları

verilen medreselerin burada isimleri ile birlikte buldukları yerler, müderrisleri, talebe sayıları ve kurucularının da isimleri gösterilir.

Tablo2 İškodra Vilayetinde Medreseler (1898, 1899, 1900, 1901, 1903)¹⁸

Sancak	Kaza	İsim	Yer	Müderris	Talebe	Banisi
İškodra	Merkez	Medrese-i Balâ	Kâfe Mahal.	Âdem Efendi	30	Koca Mehmed Paşa
İškodra	Merkez	Medrese-i Zîr	Çarşı-yı Kebîr	Yusuf Efendi	50	Mustafa Paşa
İškodra	Akçahisar	Şems Efendi	Kasaba	Muharrem Efendi	31	Şemsi Efendi
Draç	Merkez	Beşîrzade	Mahalle-i Balâ	Şakir Ali Efendi	45	Hacı Ali Efendi
Draç	Tiran	Abdürrahman Bey	Kasaba	Ramazan ve Musa Hüseyin Efendiler	165	Abdürrahman Efendi
Draç	Kavaye	İbrahim Bey	Çarşı	Mehmed Mu'tazım Efendi	34	İbrahim Bey

Vilayetteki altı medrese de şehir-kasaba merkezlerinde konumlanmıştır. Medreselerde eğitim gören öğrencilerin sayısı ile orantılı olarak müderris görevlendirildiğini söylemek güçtür. Tiran'daki medrese dışındakiler ancak 1903 tarihli maarif salnamesi verilerine göre talebe sayılarının da artması ile birden çok müderrise sahip olmuştur.

Taşradaki eğitim kurumlarına dair bilgilerin yer aldığı kaynaklardan vilayet salnamelerine göre nispeten daha detaylı bilgileri maarif salnamelerinden öğrenilir¹⁹. Bu salnamelerde İškodra dâhilinde II. Abdülhamit'in cülûsu ile 1903 yılları arasında açılan ipti-

¹⁸ 1898 tarihli verilerin (MS. H. 1316, s. 826-827.) 1899 yılında isim ve konumları aynı kalırken öğrenci sayıları sırası ile 32, 44, 34, 48, 172, 40 olarak değişir. (MS. H. 1317, s. 922-923.) 1900'de öğrenci sayıları 27, 43, 46, 49, 162, 29 olur. (MS. H. 1318, s. 1022-1023.) 1901'e gelindiğinde ise öğrenci mevcudu 27, 43, 46, 49, 163, 29'dur. (MS. H. 1319, s. 352.) 1903 yılında medreselerde sırasıyla 70, 74, 61, 35, 190, 50 öğrenci vardır. İškodra altı, Akçahisar ve Draç birer, Tiran dört, Kavaye üç müderrise sahiptir. (MS. H. 1321, s. 319.)

¹⁹ H. 1319 tarihli maarif salnamesi dışındakilerde H. 1321 tarihli salnamede gösterilen tablonun hemen aynısı yer alır. Ancak H. 1316, H. 1317, H. 1318 tarihli salnamelerde İškodra'da "Kıbtî" ve "Çukurçeşme" mahallelerindeki okullar bulunmaz. Yine Puka dâhilinde sadece "Espasi" köyü ibtidaişi gösterilmekte diğer dört köy okulu belirtilmemektedir. Bu altı okul dışında maarif salnamelerindeki tablolar birbirinin aynısıdır. (MS. H. 1316: 826-827; MS. H. 1317: 924-927; MS. H. 1318: 1026-1029; MS. H. 1321: 321-322.)

dailerin kazalara göre dağılımı, buldukları köyler ve mahalleler, tesis edilmiş tarihleri ve inşaa masraflarını gösteren tablolar düzenlenmiştir. Buna göre vilayet genelinde bahsedilen yıllarda açılan iptidailerin sayısı 40'tır. Ancak Tablo 1'de yine II. Abdülhamit'in cülüsundan 1894-1895 eğitim öğretim yılına kadar açılan okul sayısı 44 olarak gösterilmişti. Haliyle Tablo 1'de verilen sayının 10 yıldan uzun bir süre ardından düzenlenen maarif salnamesinde belirtilen okulların sayısı ile çeliştiği akla gelir. Ancak her iki istatistikte de bununla alakalı detaylı bir açıklama yapılmaz. Burada Tablo 3'te gösterilen ve maarif salnamesinde sayıları verilen okulların sadece yeni usul ile eğitim yapanlardan ibaret oldukları düşünülebilir. Nitekim Tablo 1'de eski ve yeni usuldeki okullar birlikte verilmişti. Ayrıca Tablo 3 görüldüğü üzere daha önceden bahsedilmeyen okullara yer verildiği gibi ilk defa sayılanlar da vardır.

Tablo3 II. Abdülhamid'in Cülüsundan 1903 Yılına Kadar İşkodra Vilayetinde Açılan İbtidai Mektepleri

Sancak	Kaza	Derece	Yer	Tarih ²⁰	Masraf
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Hamidiye Köyü ²¹	1310	1548
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Fuşçela	1300	-
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Kiras Mahallesi	1312	2750
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Kıbtî Mahallesi	1300	-
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Çukurçeşme Mahallesi	1318	-
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Kravar Köyü	1304	3000
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Leskofçe	1310	1898
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Vorke	1305	2000
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Some	1310	2048
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Ostrosi Sağır ²²	1312	2600
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Arbeneş	1301	2900
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Eskaiye ²³	1308	2000
İşkodra	İşkodra	İbtidai	Metağoş	1311	1548

²⁰ Tarihlerin Hicri ya da Rumi esaslı olduğuna dair açıklama yoktur. Ancak buradaki okullardan belgelerde tesadüf ettiklerimize baktığımızda açılış yıllarının Rumi olması muhtemeldir.

²¹ Vilayet genelinde açılmasına karar verilen 10 okuldan biridir. Diğer okulların isimleri, buldukları yerler ve açılıp açılmadıkları ise belirtilmez. (BOA. MF.MKT. 313/44)

²² Karaina nahiyesi dâhilinde yer almaktadır ve 1896'da açılmıştır. (BOA. MF.MKT. 321/39)

²³ "Eskaiye" köyü İşkodra'ya bağlı idare edilen dört nahiyeden birisi olan Karaina'ya bağlıdır. Bu okul 1890'da halkın yardımları ile inşa edilmiştir. Öğretmen ataması ilgili işlemlerin ardından gerçekleşir.(BOA. MF.MKT. 149/2) Aynı zamanda köy imamı olan Ömer Efendi öğretmen tayin edilir. (BOA. MF.MKT. 149/9)

İşkodra	İşkodra	İbtidaî	Viraniye	1310	1548
İşkodra	İşkodra	İbtidaî	Veladina	1311	1548
İşkodra	Leş	İbtidaî	Kasabada ²⁴	1311	2259
İşkodra	Leş	İbtidaî	Paçram	1303	2000
İşkodra	Akçahisar	İbtidaî	Kasabada ²⁵	1307	1500
İşkodra	Akçahisar	İbtidaî	Milot Köyü	1309	1401
İşkodra	Akçahisar	İbtidaî	Selita	1309	1250
İşkodra	Akçahisar	İbtidaî	Bros	1311	1450
İşkodra	Puka	İbtidaî	Espasi Köyü	1312	-
İşkodra	Puka	İbtidaî	Şika	1317	-
İşkodra	Puka	İbtidaî	Kalimaş	1317	-
İşkodra	Puka	İbtidaî	Meğole	1317	-
İşkodra	Puka	İbtidaî	Petfay	1317	-
Draç	Draç	İbtidaî	Sukt	1310 ²⁶	-
Draç	Draç	İbtidaî	Şenavilaş	1310	-
Draç	Draç	İbtidaî	Arabak	1310	-
Draç	Draç	İbtidaî	Salmınak	1310	-
Draç	Tiran	İbtidaî	Kasabada	1312	1800
Draç	Kavaye	İbtidaî	Çarşıda	1304	2000
Draç	Kavaye	İbtidaî	Kabalı Camii	1293	1500
Draç	Kavaye	İbtidaî	Eskoran	1293	1500
Draç	Kavaye	İbtidaî	Rahime Hanım	1293	1500
Draç	Şiyak	İbtidaî	Kula Köyü	1294	1000
Draç	Şiyak	İbtidaî	Radde	1294	1000
Draç	Şiyak	İbtidaî	Rejpiška	1294	1000
Draç	Şiyak	İbtidaî	Bozanciyas	1295	2500
Draç	Şiyak	İbtidaî	Suket	1298	1000

Tablodaki okulların vilayet genelindeki tüm ilköğretim kurumlarını kapsamadığı açıktır. Bunu hem belgeler vasıtası ile açıldıklarını tespit edebildiğimiz okullardan hem de salnamelerde daha önceden açıldığı belirtilen okullardan anlıyoruz. Üstelik tablonun sadece II. Abdülhamit'in cülûsundan 1903 yılına kadar açılan okullarla sınırlı olduğu belirtilir. Ancak yine de vilayet genelindeki okulların toplam sayısının tespitinde kullanılacak bilgiler vardır. 1901 ve 1903 tarihli maarif salnamelerinde vilayet genelinde ilköğretim seviyesindeki öğrenci sayısı belirtilir. Bu anlamda 5164 öğrencinin sadece tablodaki 40 okula devam ettiğini söylemek zordur (*MS. H. 1319*: 350; *MS. H. 1321*: 317). Şehir merkezindeki okulla-

²⁴ Kız ibtidaisidir. (*MS. H. 1316*, s. 828. ;*MS. H. 1318*, s. 1026-1027.)

²⁵ Kız ibtidaisidir. (*MS. H. 1317*, s. 926-927. ;*MS. H. 1318*, s. 1028-1029.)

²⁶ Burada "Sukt" okulunun inşasıyla ilgili bir kargaşa vardır. Okulun tabloda gösterildiği ve önceki yıllara ait salnamelerde de teyit edildiği gibi R. 1310/H. 1894 tarihinden önce kurulduğu kaydı vardır. Belgede "Sukt" mektebi öğretmeni ve verilecek maaşla ilgili açıklamalar geçer. (*BOA. MF.MKT. 74/9*)

rın öğrenci mevcutlarının kimi zaman 300'ü geçtiği görülse de köylerde durum farklıdır. Üstelik Cevdet Paşa tarafından ciballerdeki okullarda bulunan öğrenci sayısı 1868 tarihinde 1195 olarak verilir. O tarihlerde ciballerdeki okul sayısı ise yaklaşık 35'tir. Bu şekilde ciballerdeki okulların öğrenci mevcutları 30-40 civarındadır diyebiliriz (Cevdet Paşa, 1991: 168, 213-214.).

1894-1895 eğitim öğretim yılına ait verileri gösteren Tablo 1'de 101 okuldaki öğrenci mevcudu 3319'dur. Her okulda 33'e yakın öğrenci bulunduğu görülür. Bunu destekleyen diğer bir kaynak ise 1867'de tüm imparatorluk genelinde 242.017 erkek, 126.454 kız öğrenci olmak üzere toplam 368.471 öğrenci bulunurken, okul sayısının 11.008 olmasıdır. Böylelikle ortalama her okulun mevcudu 33'tür²⁷. Gayrimüslimlerde ise bu rakam 42'ye kadar çıkmaktadır (Bilim, 2002: 201). 1897 yılında imparatorluk genelinde 28.351'e yükselen ilköğretim kurumlarındaki öğrenci sayısı 835.129'a ulaşır. Her bir okuldaki öğrenci mevcudu ortalaması ise 29'dur (Somel, 2010: 174). Üstelik bu sayıların Anadolu'da bulunan ilköğretim okullarında 20-30'a kadar düştüğü de bilinmektedir (Kodaman, 1999: 86). Farklı tarihlere ilişkin bu veriler doğrultusunda bir okula devam eden öğrenci sayısının 35 civarında olduğunu vilayetin 5164 öğrenci mevcudu ile birlikte değerlendirmemiz gerekecektir. Böylece vilayet dâhilindeki okul sayısı ile ilgili daha gerçekçi bir sayıya ulaşılabilir ki bu da 150'ye yaklaşır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer husus okullardaki öğrenci sayılarına ilişkin verilerle ilgilidir. Çünkü vilayetteki öğretmenlerin devamsızlığına dair yapılan şikâyetler öğrencilerin devamsızlığı için de dile getirilir (BOA. *MF.MKT.* 90:2). Bu sebeple okullara devam eden öğrenci sayılarının sıhhatli bir şekilde tespiti güçtür. Örneğin Kavaye kazası merkezindeki ibtidaide 20 kadar öğrenci bulunduğu belirtilir. Ancak teftişler neticesinde devamsızlık yapan öğretmenin aynı zamanda öğrenci sayılarında da usulsüzlük yaptığı anlaşılır. Gerçekte okula devam eden öğrenci sayısı sadece beş-altıdır (BOA. *MF.MKT.* 667: 38). Fakat bu güçlüğü rağmen mevcut istatistiklerin karşısında bunların eksikliklerini ortaya koyan başkaca kaynak yoktur.

Tablo 3'te bazı okulların masraf sütünü boştur. Bunun nedeni ise okullara yapılan masrafın bilinmemesi değildir. Bahsedilen

²⁷ Diğer bir istatistiğe göre 1888 yılında Manastır vilayeti dâhilindeki ilköğretim kurumlarına devam eden öğrencilerin ortalaması 34 kadardır. Bu oran gayrimüslimlere ait mekteplerde 63'e ulaşır. (Özcan, 2013: 365)

okullar ya bir rüştiyeye ait binada ya da bir camii içerisinde yer almaktadır. Bu sebeple masraf kısımları boş bırakılmıştır. İškodra merkezdeki “*Fuşçela*” ibtidaisi İškodra rüştiyesinin alt katında yer alırken, Kıbtî mahallesi ibtidaisi ise cami içerisinde. Aynı şekilde Draç sancağındaki köylerde inşa edilen camilerin birer odasındaki dört ibtidainin masrafları da bu nedenle görülmez. Puka’daki okullar için de böyle bir yorum yapmak mümkündür²⁸.

Tabloda İškodra kazasında gösterilen okullardan bazılarının yine İškodra sancağı dâhilindeki diğer kaza ve nahiyelere bağlı olduğu bilinmektedir. Ancak hangi amaçla bu listenin oluşturulması esnasında İškodra kazasında gösterildikleri ifade edilmemiştir. Örneğin “*Metağış ve Veladina*” köyleri Tuz kazasındadır (Erken, 2014: 43). Ayrıca bu iki okulun resmi açılışlarının 1896 yılında yapıldığı ve gazetelerde ilan edildiği kaydında bu durum teyit edilir (BOA. *MF.MKT.* 305:67). Yine bu tabloda gösterilmediği halde Tuz kazasında mevcut olduğu önceki istatistiklerde belirtilen dört köyden bir tanesinin “*Gruda*” köyünde olduğu muallim Osman Efendi’nin buraya tayini işleminden anlaşılır (BOA. *MF.MKT.* 172:80). Kaza merkezindeki okul ile birlikte Tuz’da yer aldığı beyan edilen dört okulun konumları bu şekilde tespit edilebilir.

Önceki yıllara ait kaynaklarla mukayese edildiğinde Puka kazasına bir yeni ibtidai yukarıdaki listeye eklenmiştir. Salnamelerdeki dört okula 1874 yılına ait kayıtlarla bir sıbyan mektebi dâhil edilmiştir (Bardhi, 2009: 90). Ayrıca belgeler vasıtası ile tespit edilen yedi ve daha sonrasında “*Espasi*” köy mektibinin 1898 tarihli maarif salnamesi ile eklenmesiyle Puka’daki ibtidai sayısı 13’e ulaşır. Yukarıdaki tabloda sıralanan beş okul içerisinde bu sebeple sadece “*Petfay’in*” yeni bir ibtidai olduğu görülür²⁹.

²⁸ “*Fuşçela*” iptidaisi 1882-1883 yıllarında adını bulunduğu mahalleden alarak İškodra rüştiyesinin alt katında açılır. (*MS. H. 1316*, s. 826-827.) Cami içerisindeki (*MS. H. 1317*, s. 926-927. ; *MS. H. 1318*, s. 1029.) Kıbtî mahallesi ibtidaisinin 1907 yılında varlığını koruduğunu “*Vorke*” köyü ibtidai mektebi muallimi Hafız Muharrem Efendinin buraya tayininden anlarız (BOA. *MF.MKT.* 1017:47). Draç sancağındaki “*Sukt, Şenavilaş, Arabak, Salmanak*” köyleri bu dört köydür. (*MS. H. 1316*: 828. ;*MS. H. 1317*: 926-927.)

²⁹ “*Şika, Kalimaş ve Meğol*” mekteplerinin 1897 yılında açıldıkları kaydı daha önce verilmişti. Ancak tabloda 1901’de tarihi düşülür. Bunun sebebi öğretmen atamasının bu tarihte yapılması, eğitim ve öğretime bu tarihte başlamaları olabilir. Aynı zamanda 1902 yılında “*Petfay’daki*” okulda öğretmen bulunmaması sebebiyle Puka Kazası’ndaki “*Kert*” köyü ibtidai öğretmeni Mustafa Bekir Efendi’nin tayin edildiği görülür. (BOA. *MF.MKT.* 707:22)

1903 yılında Draç sancağı merkezine yakın bir yerde, 100 haneyi aşkın müslüman Kıptîlere ait bir iptidainin bulunmadığından bahsedilir. Üstelik İşkodra kasabasının Kıptî mahallesinde bu amaçla inşa edilmiş bir okul bulunmaktaydı. Draç'taki Kıptîler ise bu sebeple eğitim bakımından geri kaldıkları gibi ecnebilerin tesiri altına da kolayca girebilmekteydiler. Bu amaçla inşa edilerek resmi açılışı da 14 Ocak 1903 yılında yapılan okula Şahin Efendi öğretmen tayin olunur. Üstelik bu okulun tesisi İtalya'nın açtığı ve hem siyasi hem de dini bakımdan tesirini her geçen gün arttıran okul ile daha önemli bir hal kazanır. Çeşitli zorluklara rağmen inşa edilen bu okulun giderleri ve öğretmen maaşının Draç sancağı eğitim bütçesinden karşılanması lüzumu ifade edilir (BOA. MF. MKT. 756:40). Devletin, mali zorluklara rağmen siyasi olarak ve vatandaşlarının eğitimden geri kalmaması yönünde tedbirler almak gibi bir refleksinin bulunduğu burada görülür.

Şimdiye kadar genellikle istatistiklere yansımadağı halde İşkodra'ya bağlı dağlık bölgelerde-ciballerde okulların mevcudiyeti belgelerden takip edilmiştir. İstatistiklerde ifade edilmese de 1890 yılına ait belgelerde görülen “Eşkaril” cibali gibi diğer bir belgede “Kastriat” cibalinde de bir okul mevcuttur. Tablo 3'te gösterilmeyen bu okuldan 1903 yılında boş olan öğretmenliğine vilayet maarif idare meclisince Hasan Efendi'nin tayini işleminden haberdar olmaktadır³⁰. Benzer şekilde 1874 yılında Müfettiş Davut Boriçi tarafından İşkodra'ya bağlı ciballerden “Reç'teki” sıbyan mektebi hakkında bilgi verilmişti (Bardhi, 2009: 91). Sonraki yıllara ait istatistiklerde ve Tablo 3'te de bu mekteple alakalı bilgiler ifade edilmemiştir. Ancak “Reç'te” okul bulunduğunu 1904 tarihinde hacca gitmek isteyen öğretmenin izin dilekçesi ve bu sebeple yapılan işlemlerden anlarız (BOA. MF. MKT. 760:65). Bu gibi okulların vilayetin güncellenen istatistiklerinde yer almama nedeni eski usulde eğitim veriyor olmaları gibi görünmektedir. Ancak bu okullarda eski usulde eğitim verilmesi buradaki öğretmenlerin merkezi idare tarafından atanmadığı anlamına da gelmemektedir. Nitekim eski usulde de eğitim veriliyor olsa vilayetin bu gibi kısımlarının önemine binaen eğitim giderleri merkezi bütçeden karşılanmaktaydı.

³⁰ Hasan Efendi'nin gerekli evrakları ilgili idari birimlere gönderilerek incelenmiş ve Padişah'a sadakatten ayrılmayacağına ve görevini suistimal etmeyeceğine dair yeminiyle birlikte göreve başlamıştır (BOA. MF. MKT. 708:22). Hasan Efendi'nin vefatı üzerine yerine Hafız Recep Efendi tayin edilir. (BOA. MF. MKT. 998:38).

1904 yılında Kavaye'deki "Lozkebir, Bağoci, Doraznik, Saf-ran, Ğose ve Krovinit" köylerinde altı yeni ibtidainin açıldığı ve bahsedilen okulların her birine öğretmen tayin edildiği görülür (BOA. MF. MKT. 799:45). Bu haliyle Kavaye kazası dâhilinde 1904 yılı itibariyle çoğu isimleri bilinen 20 kadar iptidai bulunmaktadı. Üstelik bu sayının içerisinde vilayet dâhilinde Kavaye kazasını da kapsayan alanlarda çeşitli yıllarda açılmasına teşebbüs edilen okulların akıbetleri net olmadığı için yoktur. Aksi halde kaza genelindeki okul sayısının daha fazla olması gerekir. Kavaye'nin 1893 ve 1911 yılları arasında 57 köye (Erken, 2014: 31-32) sahip olduğu göz önüne alındığında şehir merkezinde olması muhtemel okulları çıkardığımızda köylerinin hemen hemen yarısında okul bulunduğu görülür. Bu ise İşkodra'nın geneline bakıldığında azımsanmayacak derecede yüksek bir orandır.

Benzer şekilde 1904 yılında Mirdita kazasında müslüman ahali için bir iptidainin açılması talebi gündeme gelir³¹. Eğitimle ilgili istatistiklerin verildiği kaynaklarda Mirdita dâhilinde okul bulunmadığı söylenmiş, Tablo 3'te de herhangi bir okul belirtilmemiştir. Ancak 1904 yılında 80 küsur hane ve 100 kadar çocuğun bulunduğu "Mid" köyünde civardaki hristiyan köylerden geri kalınmaması için iptidai açılması gereği vilayetçe ifade edilir. Üstelik "Mid" köyü ahali öteden beri parasını kendileri karşıladıkları imam vasıtasıyla dinlerini de eda etmekteydi. Ancak çocuklarının "Osmanlı terbiyesi ile yetişmesine yardımcı olacak" bir okulun bulunmayışı kendilerine sıkıntı yaratmıştır. Mirdita kaymakamı da burada böyle bir okulun açılmasının gerekliliği üzerinde durur. Maarif nezaretine gönderilen arzuhalde ise Rumeli'de 50 ve üzeri hanenin bulunduğu hemen her köye mektepler açıldığı halde böyle bir köye hala bir okul açılmadığına işaret edilir. Bu sebeple maaşı maarif nezaretince karşılanmak üzere bir öğretmen tayini talep edilmiş ancak bu talep olumlu karşılanmamıştır. Maarif nezareti, bütçesinin yetersizliğini gerekçe göstererek İşkodra vilayetinin

³¹ Nüfus sayılarına dair kaynaklarda genellikle Mirdita kazasında müslüman olmadığı belirtilerek tamamen katolik olduklarından bahsedilir. Ancak kimi zaman bu kaynakların içerisinde az sayıda olsa da müslüman nüfusa dair bilgiler verilir. Bu açıdan 8.000-12.000 civarında erkek nüfusa sahip kaza dâhilinde altı kadar müslüman erkeğin istatistiklere yansıdığını gözden kaçırmamak gerekir. Katolik Mirdita kazası dâhilindeki "Mid" köyü'nün müslümanlardan oluşması bu sebepten şaşırtıcı değildir. Üstelik "Mid" köyünün Mirdita dâhilinde kısa bir süreliğine dâhil edildiği ve ardından 1912 yılında nahiye yapıldığı görülmektedir. (Erken, 2014, s. 85. ;İ.V.S. H. 1312, s. 64-65. ;İ.V.S. H.1316, s. 139. ;D.S. R. 1328, s. 537-538.)

başkaca karşılık bularak böylesine önemli bir mevkiide bir okul açmasını beyan etmiştir (BOA. *MF.MKT.* 803:22).

1905 yılında vilayet dâhilinde ilköğretim okullarının çoğaltılması girişimlerine devam edilir. İşkodra merkez kazasına bağlı Dağ Kenarı nahiyesinde “*Raştiba, Sokanipya, Bremiş, Selita, Miza, Koruşa, Klazna*” isimli yedi köyde 1903 yılı ortalarında birer okul binası yapıldığı beyan edilir. Ancak aradan geçen 1,5 yıla rağmen bu okullara hala öğretmen tayin edilmediği ve bu sebeple eğitime başlanmadığı anlaşılır³². Binaları mevcut ancak öğretmenleri olmayan bu yedi okulun bir süre daha istatistiklerde görünmemesi normaldir. Aynı tarihte yine Dağ Kenarı nahiyesinde sayılan yedi köyden sadece “*Selita ve Bremiş*” köy okullarına öğretmen atanır. Ayrıca “*Raştıç ile Mebli-Koruşa*” olmak üzere iki köye daha öğretmen tayin edilir. Dağ Kenarı’nda bahsedilen yedi köyün yanı sıra iki köyde daha ki toplamda sekiz köyde okullar inşa edildiği ancak bunlardan sadece dördüne öğretmen atandığı anlaşılır. Bahsedilen okullardaki öğretmen maaşlarının “*evkâf-ı münderise*” gelirlerinden ödenmesine karar verilir. Sayılan okullardaki öğretmen teminine ilişkin aksaklığın sebebi ise yine kaynak yetersizliğidir (BOA. *MF.MKT.* 828:38). Daha önce öğretmen atanan köylerden olan “*Selita*’da” okulun 1907 yılında yeniden açıldığı görülür. Muhtemelen öğretmen yokluğundan okul önce eğitime kapanır. Ardından yeniden eğitime başlanan okula Ramazan Efendi öğretmen olarak atanır (BOA. *MF.MKT.* 997:27 ;BOA. *MF.MKT.* 1011:84).

1905-1906 eğitim öğretim yılında İşkodra’da 56 erkek, dokuz kız ve 74 karışık olmak üzere 139 ibtidai mektep bulunmaktaydı. Üstelik bunlar sadece yeni usul ile eğitim veren ibtidailerdi (Kodaman, 1999: 89). Bu veriden hareketle ciballerdeki okullar ile eski usulde eğitime devam eden okulları da eklediğimizde 200’ü aşkın ilköğretim kurumunun vilayet dâhilinde bulunduğu söylenebilir. Lakin 1878 yılında vilayet dâhilinde 170 sıbyan mektebi bulunduğu ifade edilmişti. Vilayet sınırlarının 93 Harbi ardından daralması neticesinde bu sayının 20-30 okul kadar azalması da normaldir. Ancak II. Abdülhamit’in cülusu ardından masrafları maarif nezareti tarafından sağlananlarla birlikte açılmasına teşebbüs edilen okulların sayısı 100’ü geçmektedir. Bu okulların yarısı-

³² Burada belirtilen “*Selita*” Akçahisar dâhilinde Kışla nahiyesini teşkil eden üç bayraktan birisi olan Selita’dan farklıdır. Bugün dahi İşkodra’da aynı isimde ancak farklı yerlerde mevcut bu gibi yer isimlerine tesadüf etmek mümkündür (BOA. *MF. MKT.* 828:38; Erken, 2014, s. 49.).

nın bile açılarak eğitime başladıkları varsayılsa bile her halükarda vilayet genelindeki ilköğretim okulu sayısı 200'ün üzerindedir.

Buraya kadar verilen bilgilerden hareketle sadece dağlık alanlardaki okulların istatistiklere yansımadağını söylemek yanlış olur. Nitekim İškodra şehir merkezindeki mahallelerde bulunan okullara da bir şekilde bu istatistiklerde yer verilmediğini görmekteyiz. “Ayazma ve Russağir” mahalleleri ile Gölkenarı nahiyesinde sıbyan okulları olduğu öğretmen atamalarına ilişkin kayıtlardan anlaşılır³³. Tophane mahallesindeki okulun³⁴ yanı sıra yine Tophane mahallesi dâhilindeki “*Ğulm*” köyü okulu da istatistiklerde yoktur. Burada daha önceden halk tarafından tesis edilen iptidaide ise henüz öğretmen olmadığı belirtilir. Böylece hali hazırda burada bir iptidai inşa edildiği ileri sürülebilir³⁵. Bu nedenle istatistiklerde yer verilen okulların sadece öğretmenleri bulunan ve yeni usulde eğitim veren okullar oldukları düşünülebilir.

İškodra'nın dağlık bölgelerindeki nüfusun büyük ölçüde gayrimüslim olması oralarda devlet tarafından okulların açılmadığı fikrini akla getirir. Nitekim II. Abdülhamit döneminde taşrada bilhassa müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerde ibtidailerin açılmasına ve sıbyanların yeni usulde eğitim veren kurumlara dönüştürülmesine özen gösterilir (Kodaman, 1999: 69-70). Ancak İškodra gibi siyasi bakımdan önemli olan yerlerde yabancı devletlerin faaliyetleri de göz önüne alınır. Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu İškodra ciballerinde daha 1860'lı yılların ortasında başlayan okullaşmanın gerekçesi bölgedeki devlet varlığının korunması, yabancı devletlerin siyasi faaliyetlerine mahal verilmemesidir.

Bunun yanı sıra yabancı devletlerin bölgedeki okullaşma faaliyetleri yerel idarecileri eğitime katkı yapmak üzere zorlamıştır (BOA. MF. MKT. 877:23). Avusturya'nın da desteği ile İškodra'ya yakın ve halkın ekserisinin katolik olduğu “*Dayiç*” köyünde gayrimüslimlere ait bir ibtidainin açılması girişimi olur. Yabancıların

³³ “*Ayazma*” köyündeki vekil muallim Hafız Yakub Efendi'nin asaleten (BOA. MF.MKT. 1114:16), “*Russağir*” sıbyan mektebine Hafız İbrahim Efendi'nin (BOA. MF.MKT. 1004:14) ve “*Gölkenarı*” sıbyan mektebine Derviş Efendi'nin tayini (BOA. MF.MKT. 654:63).

³⁴ Hacca giden Mehmed Efendi yerine vekil olarak İsmail Efendi'nin tayin edilmesi işleminde buradaki okuldan haberdar olunur. (BOA. MF.MKT. 542:3)

³⁵ Muallim maaşının “*Dayiç*” ve “*Barbölüş*” köylerine ayrılmış ve henüz harcanmayan tahsisattan aylık 100 kuruş olarak karşılanması talep edilmiş ve kabul görmüştür. (BOA. MF.MKT. 1025:25)

propaganda yapmalarına mani olmak üzere bu gibi okullara ruhsat verilmediği belirtildikten sonra bunun devletin menfaatine olmadığına işaret edilir. Bu gibi propagandalara mahal vermemek için devletin bizzat kendisinin bu köylerde ibtidai açmasının faydalı olacağı maarif nezaretine İşkodra vilayeti idareciler tarafından bildirilir (BOA. *MF.MKT.* 478:31). Bunun üzerine “*Dayiç*” gibi yerlerdeki hristiyan ahali için ibtidailer inşa edilmesinin iyi olacağı bildirilir (BOA. *BEO.* 1419:106367). Gerçekten “*Dayiç*” ve yakınındaki “*Barbölüş*’te” ibtidailer açmak üzere tahsisat ayrılır. Hem katolik piskoposluğu tarafından hem de devlet tarafından katoliklere mahsus ibtidailer açılmasına karar verildikten sonra buna ilişkin paranın tedarik edilmesi işine girilir. Selanik vilayetinden alınan bu paranın bahsedilen okulların henüz inşa edilememesi nedeniyle maaşı düşük olan öğretmenlere zam yapılmasına ve yeni açılan okullarda harcanmasına karar verilir (BOA. *MF.MKT.* 488:88). “*Barbölüş*” ve “*Dayiç*” köylerinde Osmanlı Devleti tarafından yaptırılan katolik ibtidai okullarının 1901 yılı sonlarına doğru açıldığı ve “*Covani ve Mark Kon*” isimli muallimlerinin tayin edildiği görülür (BOA. *MF.MKT.* 588:5). Ancak yine bu amaçla açılması planlanan okulların hepsinin açılmadığı anlaşılır. Nitekim 1907 yılına gelindiğinde dahi bu okulların tamamının açılmadığını, bu okullara ayrılan tahsisatın ise diğer okullara harcandığı görülür (BOA. *MF.MKT.* 1002:45).

1908 yılına kadar Akçahisar kazası merkezi ve köylerdeki okulların sayısı birisi kız toplam dört ibtidai olarak verilmekteydi. Bunlar merkezdeki kız iptidaisi ile “*Milot, Selita ve Bros*” köylerindeki okullardır. Ancak kaza dâhilinde 1893 yılında “*Kurbin, Ranye, Ode*” bayraklarındaki sekiz kadar okul ile “*Nefiye, Herak ve Şahra*” köylerindeki okullar belgeler vasıtası ile tespit edilmişti. 1908 yılında ise isimleri daha önceden zikr edilen okulların dışında “*Betran, Göynüm, Şemane, Mavirşa, Kudorsî*” köylerindeki okullardan bahsedilir (BOA. *MF.MKT.*1037:2). Bu şekliyle 1908 yılına geldiğimizde Akçahisar kazası dâhilinde 20 civarında okulun varlığından söz edilebilir.

İşkodra dâhilindeki okullara ait istatistiklerde gösterilmeyen bir diğer ibtidainin Some cibali dâhilindeki “*Şakot*” mahallesi’nde bulunduğu burada öğretmenliğe Mehmed Efendi’nin tayini meselesinde tespit edilir (BOA. *MF.MKT.* 1002:45). Buradan hareketle genel olarak İşkodra vilayetinde ciballerde de okulların bulunduğu, vilayet idaresinin içinde bulunduğu mali zorluklara rağmen bu gibi dağlık kesimlerde de okullar açmaya çalıştığı söylenebilir. Böyle-

likle hem köylerde hem de şehir-kasaba merkezlerindeki okulların sayısı 1909 yılına gelindiğinde artmıştır. Vilayet dâhilindeki 200'ün üzerindeki okulun yeni ve eski usulde eğitim vermekte olduğu anlaşılmaktadır. Bunların 150'ye yakını ise yeni usulde eğitim vermektedir. Nitekim 1909'da İşkodra valisi dâhiliye nezaretine ifadesinde vilayette 230 köyde ibtidai ve sıbyan mektebi bulunduğu belirtilir. Burada ifade edilen ibtidai ve sıbyan ayrımı aslında eski-yeni usul temelindedir. Valiye göre bu okulların ne sayısı ne de programı yerel ihtiyacı karşılamaya yetmemektedir. İstenilen program değişikliğini yani yeni usulde eğitimi tesis etmek üzere vilayet dâhilinde büyük bir numune ibtidaisi kurulması kararı alınır. Ayrıca yine bu çerçevede vilayet merkezinde bir dârülmualimîn kurulmasına da teşebbüs edilir (Ağanoğlu, Bayram, & Yıldıztaş, 2008: 343). Vilayet genelindeki köy sayısının 600'ün üzerinde olduğu düşünüldüğünde kaza merkezlerindeki okullarla birlikte 230 sayısının yetersiz olacağı aşikârdır (Erken, 2014: 32). Buraya kadar dikkat çeken unsur vilayet genelinde 170 ilköğretim okulunun bulunduğunu belirten 1878 tarihli devlet salnamesi ardından geçen 30 yıl içerisinde okul sayısındaki artıştır. Bu en azından belgeler vasıtası ile takip edilen ve yeni inşa edilen okulların sayısı dikkate alındığında ortaya çıkmaktadır. Nitekim ilgili salnamede belirtilen 170 sayısının gerçekten uzak olduğu görülmektedir. Ayrıca vilayet dâhilinde eğitime dair faaliyetlerin yeni okullar inşa etmek kadar mevcut okulların yeni usulde eğitim veren okullara dönüştürülmesi çabalarını kapsadığı söylenmelidir.

Sonuç

Tanzimat devri Osmanlı aydınlarının hayata geçirmeyi düşündükleri ıslahatların önemli bir kısmını eğitim alanındaki yenilikler teşkil etmektedir. Böylece devletin her alanda sağlamaya çalıştığı merkezileşme çabaları eğitimde de kendisini gösterir. Bunun için maarif nezareti teşkil edilir ve eğitimle ilgili uygulamalara rehberlik edecek maarif nizamnamesi düzenlenir. Eğitimin merkezileşerek vakıf ve medreselerin hâkimiyetinden alınarak Osmanlı Devleti'nin denetimine geçirilmesi süreci ise genelde sıkıntılı olmuştur. Bu gerekçelerle girişilen ıslahatlar esnasında iki tip ilk kademe okulu ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan birisi eski usulde eğitim veren sıbyan mektepleri iken diğeri yeni usulde eğitim veren ibtidailerdi. İşkodra vilayetinde ise bu yeniliklerin uygulanmasına dair kararların alındığı esnada düşük seviye ve sayıdaki eğitim kurumları dikkat çekmektedir. Ancak daha İşkodra'nın vilayet olarak teşkilinden evvel okul sayısının arttırılması girişimlerine

başlandığı söylenmelidir. Bunun nedeni vilayet genelinde özellikle kuzeydeki dağlık alanlarda yaşayan katolik Arnavutların mevcudiyetidir. Kilise ve eğitim faaliyetleri vasıtasıyla propaganda yapan yabancı devletler Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgi ve alakasını arttırmış, ayrıca tedbirler almaya yöneltmiştir. Buralarda maarif nizamnamesinin aksine ilk kademe eğitim giderlerinin ahali tarafından değil doğrudan merkez idarece karşılanması yoluna gidilmiştir. Bu şekilde ahalinin okullaşma konusundaki isteksizliklerine maddi bir bahane bulmalarının da önüne geçilerek okul sayısının artırılması istenmiştir. Böylece Osmanlı vatandaşı katolik ve müslüman Arnavutlar devletin kendileri için tesis ettiği okullara devam ederek ecnebi okullarına gitmek ihtiyacı hissetmeyecekti. Okula devam eden öğrenciler vasıtası ile Osmanlılık kimliği tabana yayılacak, ahalinin devletin resmi lisanını öğrenmesi de sağlanacaktı.

Bu gerekçelerle İşkodra vilayetinde hızlı bir şekilde okullaşma faaliyetleri sürdürülür. Ancak hangi yıllarda ve nerelerde kaç okulun açıldığına dair net bir sayının verilmesi mümkün görünmemektedir. Bunun nedeni kaynakların farklı bilgiler içermesidir. Öyleki farklı süreçlerle oluşturulan kaynaklar arasındaki farklılıkların yanında kaynakların ifade ettikleri okulların gerçekten mevcut olup olmadıkları da ayrı bir meseledir. Bu sebeple devlet, vilayet ve maarif salnameleri gibi istatistiklerde verilen okul sayı ve isimlerinin hem birbirleri hem de belgelerle mukayesesi gerekmektedir. Böylelikle mevcudiyetleri tespit edilen okulların isimleri ve buldukları yerlere işaret edilebilirken belirli bir yılda vilayet sınırlarındaki okulların sayısına dair bir tahmin yapılmaktadır.

Burada görüldüğü üzere İşkodra vilayetinde kaza merkezi kasabaların yanında ve köylerde de okulların teşkiliyle ilgilenilmiştir. Ancak buradaki okullarda genellikle, nitelikli öğretmen teminindeki kısıtlılık nedeniyle olsa gerek, yeni usulde eğitim verilmemekteydi. Bu ise eski usulde eğitim veren okulların istatistiklerde zaman zaman yer almaması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca istatistiklerde bir önceki yılda gösterildiği halde eğitim öğretime çeşitli nedenlerle devam edilemeyen okulların sonraki yıllarda gösterilmemesi sözkonusu olabilmektedir. Bu ise yeni okulların teşkil edildiğine dair belgelerin varlığına rağmen bazı yıllarda okul sayılarının azalması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu eksikliklere rağmen vilayetin kısıtlı maddi imkânlarla sürekli bir şekilde kaza merkezleri ve dağlık alanlardaki köylerde okullaşma çabalarının sürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak geç kalınmış bir çaba olmak sebebi ile bu girişim istenilen sonucu vermez. İşkod-

ra'nın Osmanlı idarsinden çıktığı Balkan Harbi'ne kadar vilayetteki köylerin yarısında dahi okul bulunmadığı dikkate alındığında durum daha anlaşılır olmaktadır. Üstelik mevcut okulların nitelik bakımından yeterliliği de ayrıca tartışmalıdır. Osmanlı aydın ve idarecileri ise durumun farkında olmakla birlikte hem yetişmiş insan hem de kaynak yetersizliği içerisinde hareket etmek zorunda kalmıştır.

KAYNAKLAR

- BOA. Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.) 1419/106367, H. 15 Şaban 1317/M. 19 Aralık 1899.
- BOA. Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.) 48/3556, H. 17 Muharrem 1310/M. 11 Ağustos 1892.
- BOA. Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (DH.MKT.) 309/65, H. 22 Cemazeyilevvel 1312/M. 21 Kasım 1894.
- BOA. İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)532/23875, H. 12 Muharrem 1282/M. 7 Haziran 1865.
- BOA. İrâde Şûrâ-yı Devlet Mazbatası (İ.ŞD.) 34/1716, H. Cemazeyilevvel 1294/R. 25 Mayıs 1293/6 Haziran 1877.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 305/67, R. 6 Şubat 1311/M. 18 Şubat 1896.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 667/38, H. R. 26 Eylül 1318/M. 9 Ekim 1902.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1/3, H. 4 Muharrem 1310/M. 29 Temmuz 1892.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1002/45, H. 14 Cemazeyilevvel 1325/M. 25 Haziran 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1004/14, H. 21 Cemazeyilevvel 1325/M. 2 Temmuz 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1011/84, H. 3 Recep 1325/M. 12 Ağustos 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1017/47, H. 13 Şaban 1325/M. 21 Eylül 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1025/25, H. 3 Zilkade 1325/M. 8 Aralık 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1037/2, R. 12 Şubat 1323/M. 25 Şubat 1908.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (MF.MKT.) 1114/16, H. 17 Rabiulevvel 1327/M. 8 Nisan 1909.

- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 121/99, H. 28 Safer 1308/M. 13 Ekim 1890.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 153/83, H. 15 Rabiulahir 1320/M. 6 Kasım 1892.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 172/80, H. 14 Zilkade 1310/M. 29 Haziran 1893.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 180/143, R. 15 Ağustos 1309/27 Ağustos 1893.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 189/32, R. 28 Teşrinievvel 1309/M. 9 Kasım 1893.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 204/9, H. 25 Şevval 1311/M. 1 Mayıs 1894.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 263/57, H. 28 Zilkade 1312/M. 23 Mayıs 1895.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 274/61, H. 26 Zilkade 1312/M. 21 Mayıs 1895
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 31/105, H. 14 Şaban 1292/R. 2 Eylül 1291/15 Eylül 1875.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 313/44, H. 19 Zilkade 1313/M. 2 Mayıs 1896.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 362/26, H. 28 Safer 1315/M. 29 Temmuz 1897.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 39/74, H. 18 Cemazeyilahir 1293/M. 11 Temmuz 1876.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 41/69, H. 14 Şaban 1293/M. 24 Ağustos 1876.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 46/123, H. 9 Rabiulevvel 1294/M. 24 Mart 1877.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 478/31, H. 26 Recep 1317/M. 30 Kasım 1899.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 488/31, R. 27 Teşrinievvel 1315/M. 8 Kasım 1899.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 488/88, H. 26 Şevval 1317/M. 27 Şubat 1900.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 50/137, H. 2 Şaban 1294/M. 12 Ağustos 1877.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 523/47, H. 9 Safer 1318/M. 4 Haziran 1900.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 542/3, H. 27 Şaban 1318/M. 20 Aralık 1900.

- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 588/5, H. 17 Recep 1319/M. 30 Ekim 1901.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 607/10, R. 15 Kânunisani 1317/M. 28 Ocak 1902.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 654/63, H. 20 Cemazeyilevvel 1320/M. 25 Ağustos 1902.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 68/40, H. 9 Şevval 1298/M. 3 Eylül 1881.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 707/22, H. 28 Zilkade 1320/M. 26 Şubat 1902.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 708/22, R. 13 Mayıs 131/ M. 26 Mayıs 1903.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 74/9, H. 23 Safer 1299/M. 14 Ocak 1882.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 756/40, R. 2 Haziran 1319/M. 25 Haziran 1903.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 760/65, R. 20 Kanunievvel 1319/M. 2 Ocak 1904.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 799/45, R. 19 Mayıs 1319/M. 1 Haziran 1904.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 803/22, R. 20 Temmuz 1320/M. 2 Ağustos 1904.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 828/38, R. 15 Kânunisani 1320/M. 28 Ocak 1905.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 877/23, H. 21 Cemazeyilahir 1323/M. 23 Ağustos 1905.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 90/2, H. 5 Cemazeyilevvel 1303/M. 9 Şubat 1886.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 997/27, H. 22 Rabiulahir 1325/M. 4 Haziran 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 998/38, H. 26 Rabiulahir 1325/M. 8 Haziran 1907.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 149/2, H. 12 Safer 1310/M. 5 Eylül 1892.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 149/9, H. 12 Safer 1310/M. 5 Eylül 1892.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 321/39, H. 9 Muharrem 1314/M. 20 Haziran 1896.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri (*MF.MKT.*) 74/9, H. 23 Safer 1299/M. 14 Ocak 1882.

- BOA. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.) 1016/37, H. 1 Muharrem 1282/M. 27 Mayıs 1865.
- BOA. Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.) 1036/7, H. 2 Rabiulahir 1284/M. 28 Aralık 1867.
- Devlet Salnamesi (DS.), H. 1296.*
- Devlet Salnamesi (DS.), H. 1297.*
- Devlet Salnamesi (DS.), R. 1328.*
- İşkodra Vilayet Salnamesi (İVS.), H. 1299.*
- İşkodra Vilayet Salnamesi (İVS.), H. 1310.*
- İşkodra Vilayet Salnamesi (İVS.), H. 1312.*
- İşkodra Vilayet Salnamesi (İVS.), H. 1315.*
- İşkodra Vilayet Salnamesi (İVS.), H. 1316.*
- Maarif Salnamesi(MS.), H. 1316.*
- Maarif Salnamesi(MS.), H. 1317.*
- Maarif Salnamesi(MS.), H. 1318.*
- Maarif Salnamesi(MS.), H. 1319.*
- Maarif Salnamesi(MS.), H. 1321.*
- Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin Dersaadet'de icra kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiği; 1310-1311 Sene-i Maliyesine Mahsusur, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, t.y.*
- AĞANOĞLU, H. Y., BAYRAM, S., & YILDIZTAŞ, M. (Dü). (2008). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- BALCI, C. (2004). Mektep, Osmanlılar'da Mektep. *İslam Ansiklopedisi*, 29, 6-7. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BARDHI, A. (2009). Müfettiş Davut Borici'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) *İşkodra Vilayetinde Eğitim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BİLİM, C. Y. (2002). *Türkiye'de Çağdaş Eğitim (1734-1876)*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi.
- Cevdet Paşa. (1991). *Tezahir 13-20*. (C. Baysun, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DOĞAN, R. (1997). Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37(1), 407-443.
- ERGİN, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi* (Cilt 1-2). İstanbul: Eser Matbaası.

- ERKEN, İ. (2014). *İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1876-1912)*. Samsun: Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- FORTNA, B. C. (2005). *Mekteb-i Hümayûn; Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*. (P. Sıral, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- GELİŞLİ, Y. (2002). Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü). *Türkler*, 15, 35-43. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- KAZICI, Z. (2014). *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*. İstanbul: Kayhan Yayınları.
- KODAMAN, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZCAN, U. (2013). 1878-1912 Yılları Arasında Manastır Vilayeti'nde Okullaşma ve Okullaşmanın Milliyetçilik Üzerindeki Etkisi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 353-423.
- SOMEL, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1830-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (O. Yener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- TEKELİ, İ., & İLKİN, S. (1994). *Osmanlı İmparatorluğun'da Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÜNLÜ, M. (1996). *Manastır Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens.